

تحلیل ارتباط بازاریان مشهد، حکومت پهلوی و آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ شمسی

هدی رضاپور

کارشناسی ارشد تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی،
تهران، ایران (نویسنده مسئول)
rezapour.hoda@yahoo.com

علیرضا ملائی توانی

دانشیار تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران
mollaiynet@yahoo.com

چکیده: مقاله حاضر به دنبال یافتن علت فروپاشی ائتلاف سه کانون بازاریان مشهد، حکومت پهلوی و آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۳۵۳ شمسی تا پیروزی انقلاب اسلامی در مشهد است. این پژوهش مدعی خصمانه شدن ارتباط بازاریان با حکومت و آستان قدس در سال‌های مورد بحث است. پژوهش با بررسی تاریخ آستان قدس به روش کتابخانه‌ای، اسنادی و مصاحبه با افراد درصدد پاسخ به این سؤال است که علت خصمانه شدن ائتلاف سه کانون مهم و قدرتمند این شهر چه بود؟ فرضیه پژوهش بیان می‌کند که سه گانه ارتباطی بازار، حکومت و آستان قدس با دخالت این دو نهاد قدرتمند در امور بازاریان (مبارزه حکومت با گران‌فروشی و نداشتن پروانه کسب و بدقولی‌های دیگر و آستان قدس با تخریب بازار بزرگ و نپرداختن سرقفلی بازاریان) در این پنج سال، سبب اعتراضات و اعتصابات از سوی بازاریان گردید. یافته پژوهش نشان می‌دهد که در طی پنج سال فشارهای جدی و آسیب‌پذیری به بازاریان وارد آمد. هم‌زمانی این دو طرح سبب عصبانیت بازاریان مشهد از حکومت و آستان قدس شد که باعث پیوستن به نهضت اسلامی گردید.

کلیدواژه‌ها: بازاریان، حکومت پهلوی، آستان قدس، مشهد، عبدالعظیم ویان.

مقدمه

انقلاب اسلامی، شهرها و گروه‌های مختلفی را درگیر نمود. یکی از این شهرها، شهر مشهد است که نقش مهمی در نهضت آیت‌الله خمینی ایفا کرد. در این شهر، گروه‌های مختلف اجتماعی وارد این نهضت شدند. یکی از این گروه‌ها، بازاریان و اصناف مشهد بودند. بازاریان از ابتدا آهسته‌آهسته به این نهضت پیوستند؛ اما در دهه پنجاه این حضور پررنگ‌تر شد. با روی کار آمدن عبدالعظیم ولیان به عنوان نایب تولیه و استاندار خراسان، طرح توسعه حرم اجرا شد و باعث تخریب بازار بزرگ مشهد گردید که موج اعتراضات و نارضایتی‌ها را در سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ در بر گرفت. آستان قدس به عنوان یک قدرت و پشتوانه حکومت پهلوی توانست بازار را تخریب کرده و بازاریان را از اطراف حرم دور کند. بازاریان تا قبل از تخریب بازار به عنوان مستأجرین آستان قدس بودند و از سویی دیگر، املاک و اموال خود را وقف آستان قدس می‌کردند.

از دوره صفویه شاه به عنوان تولیت آستان قدس خدمت می‌کرد و نایب‌تولیه‌هایی را انتخاب می‌کردند تا نظارت مستقیم بر امور شهر و بارگاه را داشته باشند. در دوره پهلوی دوم، محمدرضا شاه به عنوان تولیت آستان قدس همانند گذشته نایب‌تولیه را انتخاب می‌کرد اما با این تفاوت که از دهه چهل، نایب‌تولیه علاوه بر این منصب به عنوان استاندار خراسان نیز تعیین می‌گردید. علت آن مشروعیت و استفاده از منابع مالی بود. همچنین از ابتدای دهه پنجاه طرح سازماندهی اتحادیه‌ها و اصناف کلید خورد. ارتباط بازاریان مشهد با حکومت و آستان گهگاه آرام و دوستانه بود، اما در دهه پنجاه با شروع طرح مبارزه با گران‌فروشی از سوی حکومت و تخریب بازار از سوی آستان قدس و حکومت این ارتباط خصمانه گردید. شکافی که بر اثر برنامه‌های اقتصادی و فرهنگی پهلوی دوم میان حکومت محمدرضا شاه با بازار، به مثابه نهادی اقتصادی - فرهنگی، به وجود آمد، زمینه‌ساز مخالفت این قدرت سنتی با حکومت پهلوی دوم گردید؛ به گونه‌ای که این نهاد به صورت تهدیدی امنیتی، در بخشی از سیر تکوین انقلاب اسلامی در جهت سقوط نظام شاهنشاهی فعالیت نمود (مطلبی، ۱۳۸۶: ۱).

این پژوهش درصدد بررسی چرایی گسیختگی ائتلاف این سه کانون (بازاریان مشهد، حکومت پهلوی و آستان قدس) و چگونگی کنش بازاریان نسبت به حکومت و آستان قدس است. در پژوهش‌های پیشین به اهمیت ارتباط این سه کانون اشاره‌ای نشده است و تنها در خلال پروژه تاریخ شفاهی «نقش بازاریان مشهد در انقلاب اسلامی» نسبت به ارتباط این سه کانون، برخی از بازاریان صحبت‌هایی داشته‌اند. در کتب تاریخ آستان قدس و آستان قدس، دیروز و امروز تنها به تخریب اماکن اطراف حرم و علت آن پرداخته شده است. از این رو مقاله حاضر، در این زمینه، پژوهشی نو و بدیع است. این پژوهش بر اساس اسناد، شواهد و مدارک تاریخی نوشته شده است. اصلی‌ترین فرضیه این پژوهش دلایل اقتصادی و سیاسی گسیختگی ائتلاف بازاریان مشهد با حکومت پهلوی و آستان قدس در سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ است. در ادامه کوشش شده مثلث ارتباطی این سه کانون از لحاظ اقتصادی و سیاسی مورد بررسی قرار گیرد.

اجرای طرح توسعه فلکه حضرت

با انتصاب عبدالعظیم ولیان به نیابت تولیت آستان قدس و استانداری خراسان در اردیبهشت ۱۳۵۳، موج مخالفت‌هایی از سوی اقشار گوناگون و مقامات دولتی به‌ویژه ساواک خراسان ایجاد شد. اسدالله علم، یکی از حامیان وی، تمایل داشت فردی در رأس امور سیاسی و اجرائی آستان قرار گیرد که خواسته‌های او را اجابت کند. ولیان توسط علم به نایب‌تولیه آستان قدس و توسط جمشید آموزگار به سمت استاندار خراسان معرفی شد. در روز ۲۴ اردیبهشت‌ماه ولیان به‌عنوان نایب‌تولیه و استاندار وارد مشهد شد. این انتصاب باعث واکنش مردم گردید و انتقادات و اعتراض‌های مخالفان را در پی داشت.

در حال حاضر در کلیه مجالس و محافل بحث پیرامون انتصاب اخیر آقای ولیان و نادرستی و دغل‌کاری‌های این عنصر بوده و مردم وی را فردی خادم و صادق و مؤمن به دستگاه و مملکت جهت خدمت به مردم نمی‌دانند و این انتصاب در بین افکار عمومی

به طور اعم سوء اثر بخشیده است... (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۲۲۷).

برای اجرای طرح فلکه حضرت، نایب تولیه‌ها زیر بار مسئولیت آن نمی‌رفتند، لذا دربار پهلوی به دنبال کسی بود که در سمت نیابت تولیت و استانداری خراسان بتواند این طرح را اجرا کند. ولیان به دلیل حمایت و پشتیبانی‌های مستقیم شاه و ساواک در این راه گام جدی برداشت. بعد از گذشت یک سال از انتصاب ولیان، عملیات اجرایی و مطالعات مقدماتی آغاز شد. اسناد و مدارک آستان قدس و بررسی نوشته‌ها نشان می‌دهد طرح تبدیل بخش داخلی فلکه به فضای سبز از سال ۱۳۰۸ شمسی در برنامه کارگزاران آستان قدس بوده است؛ دلایل عدم اجرای این پروژه عبارت بودند از: ۱. وجود تعداد بی‌شماری منازل مسکونی و مراکز خدماتی و تجاری که هزاران نفر در آنجا ساکن بوده و به کسب و کار اشتغال داشتند؛ ۲. وجود مدارس دینی و آثار باستانی در آن محدوده که مخالفت علما و اداره باستان‌شناسی را با تخریب این اماکن در برداشت (عطاردی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۳۶).

در گزارش کارشناسان آستان قدس در سال ۱۳۵۴ در توجیه تخریب اطراف حرم آمده است:

سال ۱۳۴۵ شمسی بیش از یک میلیون نفر به زیارت آمده‌اند که حدود ششصد هزار نفر از نقاط مختلف ایران و چهارصد هزار نفر از استان خراسان و ۳۵ هزار نفر از ممالک دیگر بوده‌اند. سال ۱۳۵۰ شمسی زائران به ۱/۵ میلیون نفر و سال ۱۳۵۳ شمسی به هفت میلیون رسیده‌اند. وضعیت مسافرخانه‌ها بسیار ناگوار و غیربهداشتی، مسافران مرفته‌تر در این منطقه سکنی نمی‌کنند و این منطقه فقط منزلگاه زوار کم درآمد است... همچنین مسائل ترافیکی منطقه حرم عبارت‌اند از: ۱. مجزا نمودن ترافیک سواره و پیاده که یکی از مسائل اساسی را تشکیل می‌دهد؛ زیرا کلیه افرادی که می‌خواهند به حرم مطهر بروند می‌بایست از فلکه فعلی که ترافیک موتوری بسیاری دارد عبور نمایند و این مطلب باعث تصادف و مسدود شدن راه و غیره می‌گردد. ۲. عرض پیاده‌روهای موجود جوابگوی

تعداد زیاد عابر پیاده نیست. ۳. حجم بسیار زیادی از ترافیک ترانزیت شهری یهوده از فلکه عبور می‌نمایند... استفاده غیرمنطقی و غیراقتصادی از زمین و بناهای آن، پخش غیرمنطقی جمعیت که موجب شلوغی بعضی نقاط شده و وضع خطرناک و غیربهداشتی ساختمان‌های موجود از لحاظ استحکام و سوانح... از طرفی با ازدیاد فوق‌العاده جمعیت شهر مشهد و همچنین شمار روزافزون زواری که به این منطقه خواهند آمد مسائل فوق‌تشدید خواهد شد. حتی در حال حاضر این منطقه به منتهای درجه‌بندی رسیده و ممکن است موجب از بین رفتن اقتصاد و موقعیت این منطقه گردد. روش نوسازی این منطقه در نتیجه، این نیست که این منطقه را از لحاظ اقتصادی و جمعیتی گسترش دهیم، بلکه برعکس می‌بایست برنامه‌پیشگیری را اجرا نماییم (ساکماق، ۱/ ۵۲۵۹).

از طرفی، مناظر اطراف که عبارت بود از سوداگری، جنجال تجارت، محلات آلوده و ساختمان‌های آسفبار اطراف حرم، تأثیر ناخوشایندی در ذهن زائر به‌جای می‌گذاشت (آستان قدس رضوی- دیروز و امروز، ۱۳۵۶: ۱۵۱). هدف اصلی تخریب، از بین بردن اتصال روحانیت و بازار بود که در این راستا اقداماتی صورت گرفت: ۱. تخریب بازار اطراف حرم؛ ۲. بستن و تخریب مدارس دینی مشهد؛ ۳. تخریب و بستن این اماکن، جدایی بارگاه حضرت رضا (ع) از زندگی روزمره مردم. با تخریب مغازه‌ها و منازل اطراف بازار، موج اعتراض کسبه و دیگر اقشار شدت گرفت. بیشترین اعتراض‌ها از سوی کسبه بود، زیرا علاوه بر مغازه‌ها، منازل این افراد تخریب شد که این امر مهاجرت، بیکاری، ورشکستگی، سگته و مرگ برخی از بازاریان را در پی داشت (تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹).

تخریب بازار بزرگ مشهد

با تخریب مغازه‌ها و منازل اطراف بازار، موج اعتراض کسبه، اصناف و دیگر اقشار شدت گرفت. ولیان در اولین اقدام به ادارات دولتی و شعبات بانک‌ها که در اطراف فلکه مستقر بودند دستور تخلیه را داد و آنان به ساختمان‌های جدیدی که در نظر گرفته شده بود انتقال

یافتند. بعد از تخلیه مراکز دولتی بلافاصله تخریب این مکان‌ها شروع شد تا مردم متوجه جدی بودن کار بشوند (عطاردی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۴۲). در خرداد سال ۱۳۵۳ پهلوی دوم با حضور در مشهد دستور ساخت ساختمان جدید کتابخانه را صادر کرد. در پی این دستور، اراضی و اماکن پشت دیوار جنوبی صحن پهلوی خریداری شد. این اراضی شامل ۱۱۸ باب مغازه بود (ساکماق، ۱۳۵۳/۳/۸، ۱۳۵۳/۱۵/۱۵). در ازای هر متر مربع از بازاری که در محل کتابخانه آستان قدس قرار داشت، ده هزار تومان پرداخت شد و آستان قدس توانست تعداد ۷۰ نفر از کسبه این محل را راضی نگه دارد.

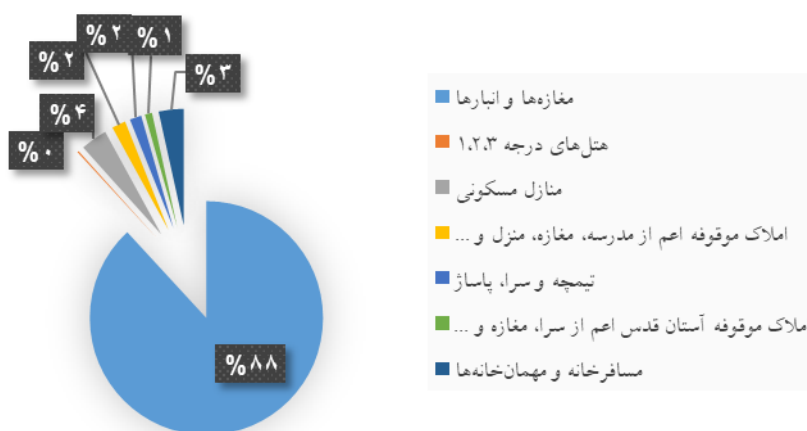
آستان قدس آگهی مزایده مصالح تخریب شده مستغلات پشت دیوار شرقی صحن پهلوی را برای ساخت کتابخانه در روزنامه‌های خراسان و آفتاب شرق چاپ کرد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۳/۰۴/۱۵؛ روزنامه آفتاب شرق، ۱۳۵۳/۵/۰۱). در ادامه ولیان با دعوت کسبه و ساکنان این منطقه در صحن پهلوی، توضیحاتی را ارائه داد و اشاره کرد از طرف شاه یک کمیسیون پنج نفری مرکب از فرماندار، دادستان شهرستان مشهد، رئیس ثبت مشهد و دو نفر از نمایندگان دستگاه‌های انتظامی مأموریت خواهند داشت نسبت به ارزیابی و اعلام حقوق صاحبان حق اقدام نمایند و نظر این کمیسیون ملاک پرداخت حقوق صاحبان حق، به وسیله آستان قدس خواهد بود (روزنامه خراسان، ۱۳۵۳/۱۱/۳۰). این در حالی است در هیچ روزنامه و سندی اطلاعیه مبنی بر دعوت از کسبه و اصناف برای ساخت و توسعه حرم و فلکه نیامده است. این امر نشان‌دهنده استفاده از مصالح و مواد خارجی در توسعه حرم و اطراف آن است.

محمد مشیر پور مدیرکل فرهنگ و هنر خراسان طی نامه‌ای به ولیان خواهان ممانعت از تخریب بازار و اماکن میراث فرهنگی و تجدیدنظر فروغی شد (ساکماق، ۱۳۵۳/۱/۳/۸، ۱۳۵۳/۱۵/۷۳۰). فرح پهلوی نیز به دلیل ثبت جهانی بازار مشهد و مدارس علمیه، مخالفت خود را با تخریب بازار سنتی مشهد اعلام کرد. ورود حکومت در تخریب بازار خود گواه بی‌اعتنایی آنان به بازاریان بود و دخالت فرح در برابر مجامع بین‌المللی صرفاً جنبه خودنمایی داشت، زیرا او پیرو شاه بود.

ولیان در اوایل اسفند ۱۳۵۳ تخریب عمومی را به‌طور کامل شروع نمود و برای اولین اقدام سقف بازار زنجیر را که در مجاورت صحن کهنه بود برداشت (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۰۴). بعد از تخریب سقف بازار زنجیر و مخالفت نکردن مردم، در ادامه ولیان طبق یک برنامه از قبل تنظیم شده، کار تخریب را از ۱۸ فروردین ۱۳۵۴ دنبال نمود. پس از تخریب، بلافاصله دستور داد قسمت‌های تخریب شده به فضای سبز تبدیل شود. در طی انتشار نقشه‌نوسازی و اطلاعیه نیابت تولیه آستان قدس در مورد خرابی و انتشار آگهی شهرداری به کسبه‌ای که مغازه‌هایشان خراب شده است و تقاضای محل کسب دیگری را داشتند وعده پنج ماهه استفاده از مغازه‌های جدید خیابان طوسی را به صورت موقت داد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۴/۰۲/۱). در آگهی که از سوی آستان قدس در روزنامه خراسان چاپ شده بود، در رابطه با طرح نوسازی اطراف حرم رضوی از کسبه و ساکنین این منطقه، خواسته شد با در دست داشتن مدارک مربوطه برای دریافت حق و حقوق خود به دفتر آستان قدس مراجعه کنند (روزنامه خراسان، ۱۳۵۴/۰۲/۲۶).

در خرداد ۱۳۵۴ شاه پس از مشاهده قسمت‌های تخریب شده و گل‌کاری اطراف فلکه و نیز جدیت ولیان در تخریب فلکه، اقدامات صورت گرفته را تأیید و از ولیان تشکر کرد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۳۸). ولیان بار دیگر در تاریخ ۵ مرداد ۱۳۵۴ به ۷۶ نفر از مغازه‌داران اطراف حرم اخطار تخلیه داد و اظهار داشت که سرقفلی مغازه آنان برابر نظر کارشناس منتخب بازاریان پرداخت خواهد شد و در صورت امتناع افراد، برابر نظریه کمیسیون سه نفری قیمت کمتری برآورد شده و اجباراً مغازه‌ها تخلیه می‌گردد. در پی گفتگویی که رحیمیان، نماینده مجلس شورای عالی و مالک مغازه‌های اطراف موزه و بانک صادرات در مورد تخریب مغازه‌هایش با ولیان استاندار خراسان داشت ولیان قول رضایت مستأجرین را داده بود (ساکماق، ۱۳۵۴/۱/۲۰، ۸۸۳۲۵/۱۴). اما استاندار بر سر قول خود نماند و رحیمیان با تحریک کسبه به آنان توصیه کرد که در صورت تخریب طبقه بالای مغازه‌ها از تخلیه خودداری کنند (ساکماق، ۸۸۳۲۵/۱۵). برخی از بازاریان مغازه‌های خود را تخلیه نمی‌کردند و حتی بیان کرده بودند که در صورتی که رضایت کسبه را جلب نکنند، مغازه‌هایشان را

تخلیه نکرده و خانواده‌هایشان را به مغازه آورده و در آنجا زندگی خواهند کرد (ساکماق، ۱۳۵۴/۱/۲۰، ۸۸۳۲۵/۱۴) در گزارش‌های آستان قدس آمده است که ۶۷ نفر از کسبه اطراف حرم رضایت دادند و خسارت به آنها پرداخته شد (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۲/۱۲، ۵۲۳۷/۱۳).

نمودار شماره ۱. آمار اماکن تخریب شده برای احداث فلکه دوم در سال ۱۳۵۴

منبع (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۴۲-۶۴۳)

با توجه به نمودار شماره یک، بیشترین تخریب مربوط به مغازه‌های اطراف حرم بوده است که ۸۸ درصد از نمودار را در برمی‌گیرد. در این طرح، حدود ۵۰۰ باب مغازه و ۲۹۰ باب منزل مسکونی تخریب شد که ۱۰۵ واحد آن متعلق به مردم کم درآمد بود (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۴۴۱؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۵۷/۵/۲۳، ۳۹/۱۱۰۹۸) ساواک در آنالیز شخصیت ولیان آورده است که او می‌تواند بدون ایجاد بدبینی در بین کسبه آنان را راضی نگه دارد و عمل تخریب را انجام دهد (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۳۲۸) اجرای تخریب در فروردین ۱۳۵۴ صورت گرفت، در حالی که مهلت تخلیه تا خردادماه ۱۳۵۴ بود

(ساکماق، ۲۰/۱/۲۰، ۸۸۳۲۵/۱۳۵۴، ۲۰/۱/۲۰). اواخر دی ماه سال ۱۳۵۴ طرح نوسازی اجرا شد (روزنامه خراسان، ۲۸/۱۰/۵۴: ۱). بعد از اتمام تخریب، همه معابر شهر که منتهی به فلکه بزرگ بود مسدود و فقط چهار خیابان اصلی شهر برای عبور مردم و وسایل نقلیه باز گذاشته شد و ارتباط شهر با مجموعه حرم تنها از طریق این چهار خیابان انجام می‌گرفت (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۴۰-۶۴۴).

در اجرای اولین طرح فلکه حضرت، فلکه‌ای به شعاع ۳۲۰ متر احداث گردید که پس از مدتی عبور و مرور در این فلکه ممنوع شد. با جلوگیری از حرکت وسایل نقلیه در این محدوده و با توجه به اینکه این فلکه در مرکز شهر و محل تردد زائرین قرار گرفت ارتباط شرق و غرب شهر مشهد از ناحیه خیابان‌های نادری، علیا، سفلا و طبرسی قطع گردید و چنان فشاری به ترافیک مشهد وارد آورد که در سطح شهر کاملاً مشهود بود. در نتیجه، استاندار به فکر چاره‌جویی افتاد و طرح احداث فلکه دیگری به عرض ۴۵ متر به موازات فلکه قبلی جهت عبور و مرور وسایل نقلیه تهیه و پس از گزارش به شاه، تصمیم به اجرای آن گرفته شد، اما چون بودجه نحوه پرداخت غرامات با توجه به قیمت منطقه‌ای تعیین شده بود، مورد قبول مردم و انجمن شهر واقع نشد. در سفری که شاه برای بازدید از طرح توسعه فلکه حضرت به مشهد داشت به ولیان اختیار تام داد (جلالی، ۱۳۸۷: ۲۵۲).

آستان قدس در اطلاعیه‌ای از صاحبان واحدهای صنفی خواست مالکین عرصه و اعیان در منطقه اجرای طرح به یکی از دو صورت می‌توانند با آستان قدس رضوی توافق نمایند:

۱. مالکینی که در مقابل انتقال عرصه و اعیان ملک خود به آستان قدس رضوی مایل به دریافت بهای عرصه و اعیان ملک آنها بر اساس نظر کمیسیون پنج نفری یکجا پرداخت خواهد شد. در صورتی که مالک در ملک خود مشغول کسب و پیشه باشد حق کسب و پیشه او نیز از طرف کمیسیون مزبور تعیین و نقداً پرداخت می‌شود. ۲. در صورتی که مالکین املاک واقع در حاشیه در طرف فلکه فعلی که عرصه و اعیان ملک خود را به آستان قدس رضوی منتقل می‌نمایند، تمایل داشته باشند که در مقابل عرصه ملک فعلی خود در فلکه جدیدی که بعداً احداث خواهد شد زمین به آنها واگذار شود، آستان قدس رضوی،

واگذاری زمین و معادل مساحت مفید این قبیل مالکین را در فلکه جدید تعهد خواهد نمود؛ و یا مستاجرین واحدهای کسبی واقع در منطقه اجرای طرح که برابر مقررات مملکتی دارای پروانه کسب باشند برای تخلیه محل کسب خود به یکی از سه صورت می‌توانند با آستان قدس رضوی توافق نمایند: ۱. در مقابل تخلیه و تحویل محل کسب، حق کسب و پیشه خود را که به وسیله کمیسیون پنج نفری تعیین خواهد شد نقداً و یکجا از آستان قدس دریافت نمایند. ۲. رسماً تعهد نمایند که به جای دریافت نقدی حق کسب و پیشه خود محل کسب تازه‌ای را از مغازه‌هایی که به وسیله آستان قدس در خیابان شیخ طوسی احداث خواهد شد بدون پرداخت سرقفلی و مال‌الاجاره‌ای که مبلغ آن به وسیله کمیسیون پنج نفری تعیین می‌شود، با تنظیم سند رسمی از آستان قدس رضوی اجاره نمایند. چنانچه مساحت مفید مغازه‌ای که بعداً به وسیله این قبیل مستأجرین اجاره می‌شود بیش از یک متر مربع با مغازه فعلی تفاوت داشته باشد حق تقدیمی آستان قدس رضوی از بابت مساحت اضافی بر اساس نظر کمیسیون پنج نفری تعیین و وسیله مستأجر نقداً پرداخت خواهد شد. ۳. مستأجرین واحدهای کسبی واقع در حاشیه فلکه فعلی می‌توانند به جای دریافت نقدی حق کسبه و پیشه از مغازه‌هایی که آستان قدس رضوی در فلکه جدید احداث نمایند. در صورتی که مساحت مفید مغازه فعلی باشد حق تقدیمی قسمت اضافی به وسیله کمیسیون پنج نفری تعیین و توسط مستأجر نقداً به آستان قدس پرداخت خواهد شد. در این اطلاعیه شخص یا اشخاص ذی‌ربط به هر علت نخواهند یا نتوانند بر اساس مفاد این اطلاعیه با آستان قدس رضوی توافق نموده و از تسهیلات اعلام شده در این اطلاعیه استفاده نمایند و همچنین در مواردی که ملک مجهول‌المالک باشد مراتب به وسیله سازمان نوسازی و عمران آستان قدس رضوی به شهرداری مشهد اعلام و شهرداری مشهد... هیئت‌های ارزیابی نسبت به تعیین خسارت اعیانی و بهای عرصه مالکین املاک و مستغلات واقع در منطقه اجرای طرح به مأخذ بهای یک سال قبل و پیشه مستأجرین اقدام و ارزش حقوقی آنها را به مأخذ مبلغ پنجاه هزار تومان نقد و بقیه را به اقساط پنج ساله پرداخت و

نسبت به تخریب ملک آنها و تحویل به آستان قدس رضوی اقدام خواهد نمود (روزنامه خراسان، ۱۳۵۴/۰۱/۳۱).

اصناف و کسبه بازار اطراف فلکه حضرت نسبت به عدم تهیه مکان و عدم اعتماد به قول و قرار آستان قدس از این سازمان و استانداری شکایت داشتند و خواستار خسارت بودند (ساکماق، ۱۳۵۴/۱/۲۱، ۸۸۳۵۲/۱). با اینکه آستان قدس فرمی که در آن قید شده بود پس از تحویل مغازه، کسبه ظرف سه روز باید محل کسب را تخلیه و تحویل آستان قدس دهند، به امضا بازاریان اعم از مالک و مستأجر اطراف حرم رسانید ولی خلاف آن عمل شد. دو ماه از این موضوع گذشت و هیچ‌گونه اقدامی نسبت به احداث بازار جدید در خیابان شیخ طوسی نشد (ساکماق، ۱۳۵۴/۱/۲۰، ۸۸۴۲۵/۵).

جدول شماره ۱. گزارش ولیان به علم جهت پرداخت حق کسبه و خرید زمین‌های اطراف حرم

۵ میلیارد ریال پرداخت حق کسبه و پیشه‌وران و خرید عرصه و اعیان کسبه و صاحبان اماکن
۴۳/۸۲۷/۲۷۰ ریال تحت عنوان حق کسبه و پیشه‌ور به کسبه پرداخت شود
۷۱/۱۲۳/۰۶۰ ریال به مصرف خرید عرصه و اعیان صاحبان اماکن واقع در فلکه خارجی حرم

بازاریان طرفدار هر دو جناح سیاسی از عملکرد ولیان ناراضی بودند و خواستار تحویل مغازه و مساعدت شدند (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۴۱۶؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۵۷/۵/۱۹، ۱۱۰۷۱/۹/۳ هـ). برخی از اصناف و کسبه پس از بدقولی آستان قدس و استانداری، با جمع‌آوری مبالغی از کسبه صنف خود جهت خریداری زمین و احداث ساختمان مغازه‌ها، مناطق مختلفی در مشهد انتخاب کردند و برخی از کسبه نیز مغازه‌هایی را خریداری و اجاره کرده یا ساختند (ساکماق، ۱۳۵۴/۱/۲۴، ۸۸۳۲۵/۸) و همگی خواستار خسارت بودند. آستان قدس سرقفلی مغازه‌هایی که کمتر از هفتصد و پنجاه هزار ریال بود را پرداخت کرد و به کسبه‌هایی که مغازه خود را واگذار

کردند، سرقفلی مغازه‌هایشان را به صورت اقساط پنج ساله پرداخت کرد (ساکماق، ۱/۱۵/۷۳۰).

با ساخت بازار رضا، استانداری براساس ارزش مغازه‌های تخریب شده در این بازار به کسبه مغازه داد. این مغازه‌ها به دو گروه تقسیم می‌شدند: گروه اول مغازه‌هایی که واقع در فلکه داخل و خارج، بست بالا و پایین، مجاور خیابان، بازار سرشور قرار داشتند از متری ۲۰/۰۰۰ ریال تا ۸۰/۰۰۰ ریال؛ و گروه دوم مغازه‌هایی که دو طرف بازار زنجیر قرار داشتند از متری ۱۰/۰۰۰ ریال تا ۱۰۰/۰۰۰ ریال پرداخت کرد. طبق گزارشی که داریوش بوربور به ولیان نوشت تعداد مغازه‌های اراضی اطراف بازار رضا را ۸۲۷۶ دستگاه برآورد کرد (ساکماق، ۳/۲۶/۵۴، ۱۳۱۳/۱۳۵۴، ۵۶۰-۱/۲۰۱۱). بعد از اتمام ساخت بازار رضا، ولیان در طی جلسه‌ای با رؤسای اصناف به تقسیم بازار پرداخت (تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸) تعداد متقاضیان بیش از مغازه‌های موجود بود که پس از قرعه‌کشی در سراها به آنان مغازه داده شد و براساس این تقسیم بندی، کسبه اطراف حرم می‌توانستند تغییر شغل دهند (ساکماق، ۱/۱۳۴۲۲۳).

جدول شماره ۲. مشخصات بازار رضا

موقعیت مکانی = خیابان شیخ طوسی
فاصله از حرم مطهر رضوی = ۵۰۰ متر
طول = ۸۰۰ عرض = ۴۰۰ متر
دارای ۶ بازار، ۲ دالان، ۲ طبقه، ۱۰۰۸ باب مغازه، هر بازار دارای ۱۵۶ باب مغازه، ۱۱ سرا، سه طبقه، ۱۰۸۴ باب مغازه در سراها، ۷ عدد چهارسوق و ۹ گنبد
مشخصات ظاهری = کف سنگ، ایوان‌ها موزاییک، نما آجری، در مغازه‌ها شیشه‌ای، سبک معماری سنتی و از سبک‌های هلالی، مثلثی، شاخ بزی و خرنندی استفاده شده است. دارای دستگاه‌های تهویه، دستگاه‌های ضد حریق خودکار، آسانسور، پلکان برقی، تلفن
مجری طرح = آقای مهندس قهرمانی
شرکت مشاور مهندسين بور بور زیر نظر اشرف پهلوی
هزینه کل ساخت = ۳/۳۲۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال
این بازار در سال ۱۳۵۵ مورد بهره‌برداری قرار گرفت (روزنامه خراسان، ۲۳/۱۱/۱۳۵۴)

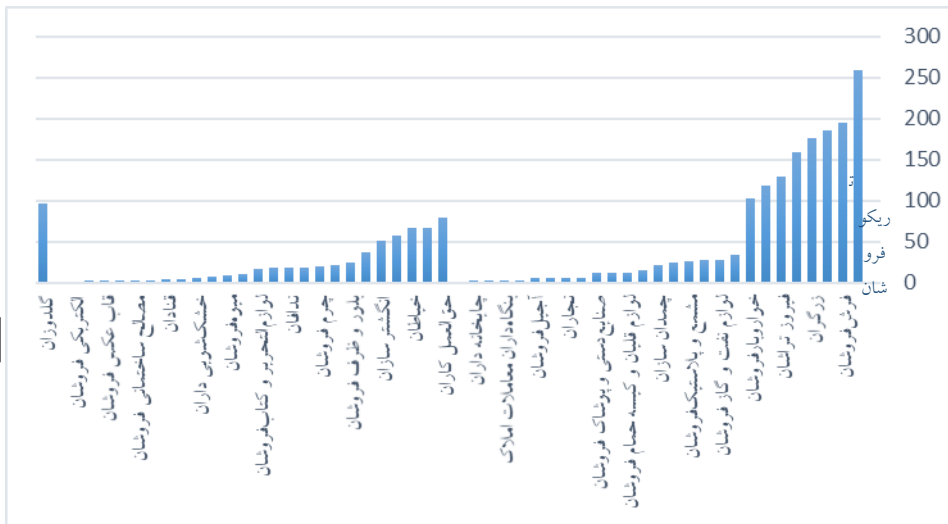
جدول شماره ۳. تسهیلات اختصاص داده شده برای ساخت بازار رضا

۵ میلیارد ریال وام با سود ۶٪ و ۶/۵٪ از بانک ملی ایران به آستان قدس پرداخت شد که ۲ میلیارد ریال از این مبلغ را به صورت اعتبار در اختیار آستان قدس رضوی قرار گرفت (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۲/۷، ۱:۳۰۱۵).

۷۱۹/۳۸۱/۳۴۸ ریال از اعتبار مورد بحث به مصرف ساختمان مجموعه مغازه‌ها و سراهای بازار رضا رسانیده است که حداقل اجاره این مغازه‌ها و سراها در آینده از جمله درآمدهای مستمر و سالم و ثابت آستان قدس به شمار خواهد آمد (ساکماق، ۱۳۵۴/۷/۱۳، ۱۳۵۴/۷/۱۳-۵۰۰-۰/۱-۳۷).

مخارج ساختمان‌های اطراف فلکه حرم مطهر، تهیه تجهیزات موردنیاز این ساختمان‌ها و احداث راه‌های ارتباطی و حق‌الزحمه مهندس مشاور از نظر تهیه نقشه‌ها اجرائی و نظارت بر انجام کارهای ساختمانی بالغ بر ۲/۹۵۸/۴۳۲/۵۳۰ ریال، هزینه ساختمان اماکن این منطقه ۵۱۷/۹۴۸/۴۰۰ ریال (ساکماق، ۱۳۵۳/۱۲/۷، ۱:۳۰۱۵/۱).

نمودار شماره ۲- نمودار میله‌ای فراوانی کسبه اصناف مشهد که متقاضی واحدهای بازار رضا هستند (ساکماق، ۵۲۴۶/۶)

با توجه به نمودار فوق، بیشترین اصناف متقاضی بازار رضا، صنف تریکو فروشان، فرش فروشان و زرگران هستند و کمترین متقاضی صنف الکتریکی فروشان و قاب و عکس فروشان است. علت تقاضای کم این اصناف، نوع خدماتی است که ارائه می‌دادند و نمی‌توانستند در یک محیط بسته و شلوغ به فعالیت بپردازند؛ زیرا این مشاغل نیازمند فضایی باز بودند. طبقات فوقانی هفت چهار سوق ساخته شده در طول بازار رضا برای احداث چایخانه و رستوران و فروشگاه ساندویچ و مشروبات غیرالکلی به داوطلبان احداث این قبیل تأسیسات واگذار شد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۵/۱۰/۵: ۸). اصنافی که نمی‌توانستند در بازار رضا اسکان یابند، به این شرح بودند: ۱. اوراق فروشان، ۲. لاستیک‌فروشان، ۳. سبزی‌فروشان، ۴. بار فروشان، ۵. سنگ‌تراشان، ۶. فروشندگان لوازم نفتی و گازی، ۷. مسگران، ۸. نانویان، ۹. نجاران، ۱۰. مصالح ساختمانی فروشان. این مشاغل، جزو مشاغل سخت و خطرناک بودند که در یک محیط بسته و شلوغ امکان فعالیتشان با مشکلات و معطلاتی روبرو می‌شد. با ساخت بازار رضا و تقسیم‌بندی آن برای اصناف، بر اساس تقاضایشان، برخی از بازاریان بازار رضا را تحریم کردند و به این بازار وارد نشدند.

اعتراضات و ناراضی‌های بازاریان مشهد

بازاریان مشهد به دلایل اقتصادی و همچنین نزدیک شدن به روزهای انقلاب همراه انقلابیون دست به اعتصابات زدند و رابطه‌ای خصمانه را با آستان قدس و حکومت آغاز کردند. همان‌طور که گفته شد، با ساخت بازار رضا، بازاریان مشهد به دلایلی وارد بازار رضا نشدند و این دلایل عبارت بودند از: بدقولی‌های ولیان، تفاوت حق سرقفلی مغازه‌های مورد تخریب و مغازه‌های بازار رضا، اجاره سنگین واحدهای بازار رضا و ناتوانی در پرداخت آن؛ مناسب نبودن محل برای کسب، عدم توان کاری، بیماری، کهولت سن، فوت صاحب پروانه کسب و انتقال حقوقی متوفی به ورثه (ساکماق، ۱۳۵۳/۳/۸، ۱۳۰۱۵/۱۵).

این افراد بازار رضا را تحریم کرده و محل کسب خود را به این بازار منتقل نکردند. آنها در برابر تلاش‌های ولیان استقامت کردند و اعلام کردند در صورتی که رادیو و تلویزیون نتیجه مذاکرات خود را با مقامات آستان قدس که در جهت منافع بازاریان است، پخش نکند و نتایج مذاکرات مشخص نشود، باز هم دست به اعتصاب و تعطیلی مغازه‌ها خواهند زد (ساکماق، ۶۲۰۲۷/۱). زیرا در سال‌های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴ طی تجمعاتی که در صحن حرم برگزار شد، بارها ولیان از طرف شاه اعلام کرد که هیچ حقی از صاحبان مغازه‌ها ضایع نخواهد شد

ساواک در بخشی از گزارش‌های خود اشاره می‌کند که استاندار، مغازه کسبه را قبل از تحویل مغازه جدید تخریب نموده و نسبت به پرداخت وجه مورد قرارداد بی‌اعتنایی کرده و از تاجر و کسبه میدان بار مبالغی حق و حساب گرفته است (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۳۳۷).

از سوی دیگر، بازاریان به مدت ده ماه، حق اجاره خود را نپرداختند و مغازه‌های خود را باز نکردند. ولیان نیز کلیه سردفتران را احضار و دستور داد که برای ۱۵۰۰ نفر از مستأجرین بازار رضا و سراها که اجاره خود را نپرداخته‌اند اجرائیه صادر نموده و برای محاسبه اجرائیه بهای مستأجرین اداره وصول عایدات آستان قدس از دفترداران مشخصات آنان را خواست. ولیان نیز بازار رضا را با تحقیر و ناسزا به برخی از کسبه تحویل داد و به برخی از تحویل مغازه امتناع ورزید (تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹).

ساواک بر اساس اقدام ولیان پیش‌بینی عکس‌العمل شدید از سوی کسبه را نمود (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۴۴۴) موج اعتراضات بالا گرفت و ولیان برخی از کسبه را به شهربانی معرفی کرد. تا جایی که طبق گزارش ساواک، جان ولیان تهدید شده بود و شایع شد که این تهدید از سوی بازاریان است (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۳۴۹؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۵۵/۶/۹، ۱۳۵۵/۲۰/۱۱) با استقامت بازاریان در برابر ولیان، سراهای بازار رضا تغییر کاربری داد. آستان قدس به دلیل تخریب و غیربهداشتی بودن زوارخانه‌ها و

مسافرخانه‌ها، تقاضای زائران کم‌درآمد به همجواری با مرقد مطهر حضرت رضا، تعداد یازده سرای ساخته شده در اطراف بازار رضا با تغییرات لازم جهت تأمین وسایل رفاهی به زائرسرا تبدیل و از طریق مزایده به بخش خصوصی اجاره داد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۰۲/۱۳: ۱) در جلسه انجمن شهرستان مشهد، فرماندار مشهد مطرح کرد که چون در واگذاری مغازه‌های بازار رضا اجحاف شده باید مجدداً مورد تجدیدنظر قرار بگیرد.

در اواخر سال ۱۳۵۶ سازمان نوسازی و عمران آستان قدس رضوی با چاپ آگهی در روزنامه‌های کثیرالانتشار خراسان و آفتاب شرق اعلام کرد، کسبه‌ای که مغازه‌هایشان در طرح، تخریب شده، به جای دریافت حق کسب و پیشه مغازه سابق خود می‌توانند مغازه‌ای نوساز در بازار رضا تحویل بگیرند. در این آگهی آمده است که با تنظیم و امضای اوراق و فرم‌های موجود در سازمان نوسازی و عمران آستان قدس، بر اساس ضوابط و مقررات اعلام شده طی ده روز از مغازه‌های ساخته شده در بازار رضا و سراهای آن به کسبه واگذار خواهد شد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۱۲/۱۱: ۱). هویدا در نامه‌ای که به مناسبت صدمین سالگرد تولد رضاشاه به ولیان نوشته بود، دستور تخفیف ۲۰٪ از سرقفلی مغازه‌های بازار رضا و سراهای آن را به کسبه‌ای که اجاره نموده‌اند، صادر کرد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۶/۱۲/۲۷: ۱۳۵۶/۱۲/۲۹؛ روزنامه آفتاب شرق، ۱۳۵۶/۱۲/۲۲).

در روز هجده شهریور ۱۳۵۷ مغازه‌داران بازار رضا به علت اجاره بهای بالا و سرقفلی زیاد، مغازه‌های خود را تعطیل کردند (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۴۷۹؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۱: ۱۳). برخی از بازاریان مشهد با شکایت از استانداری و آستان قدس به مجلس سنا (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۵۰۰) و برخی با تجلیل و قدردانی از ولیان به خاطر تلاش شبانه‌روزی این دو سازمان (روزنامه خراسان، ۱۳۵۵/۰۲/۲۴: ۱) به تقابل نرم با یکدیگر برخاستند. در روز ۱۶ آبان ۱۳۵۷، در دیداری که علی‌اکبر توتونچیان نماینده سنای مشهد با اردلان، وزیر پهلوی داشت مسائل و مشکلات مردم مشهد به‌ویژه کسبه با آستان قدس را مطرح کرد که شامل تجدیدنظر در مورد پرداخت سرقفلی افرادی که

محل کسب آنان در طرح نوسازی فلکه تخریب شده و جلب رضایت آنان، فروش عرصه و اعیان بازار رضا و کسبه مقیم همان بازار با قیمت تمام شده و دریافت سود عادلانه، کاهش مبلغ مورد مطالبه بابت زمین معروف به چهارشنبه بازار از صنف بلور فروشان که محل کسب آنان در بازار قبلی تخریب گردیده، می‌شد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۸/۱۷: ۱).

بر اساس شکایت‌هایی که مردم خراسان از ولیان داشتند، او از سوی ساواک دستگیر شد. در روز هفدهم آبان ۱۳۵۷ اکثر کسبه مشهد جشن و چراغانی به راه انداختند (رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان، ۱۳۹۳: ۴۸۸؛ مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۵۷/۱۳۴/۵۲). پس از ولیان، تیمسار عزیزی به سمت نایب تولیه و استاندار نایل آمد. تیمسار درصدد جلب رضایت بازاریان و اصناف برآمد (ساکماق، ۱۳۱۲/۹۱۹۴). مدت انتصاب او به‌عنوان نایب‌التولیه و استاندار بسیار کوتاه بود و با پیروزی انقلاب اسلامی تداخل پیدا کرد در نتیجه نتوانست در دوران کوتاه نیابتش، خود را به اصناف و کسبه ثابت کند. سرفقلی مغازه‌های تخریب شده اطراف حرم تا پس از پیروزی انقلاب اسلامی پرداخت نگردید و بازاریان شکایت‌های بسیاری از این وضع داشتند.

با پیروزی انقلاب اسلامی و انتخاب حجت‌الاسلام طبسی به‌عنوان اولین تولیت آستان قدس پس از پیروزی انقلاب اسلامی، برخی از بازاریان به‌عنوان هیئت مدیره آستان قدس انتخاب شدند و برخی نیز به‌عنوان خادم افتخاری در حرم مطهر مشغول به خدمت شدند. از سوی دیگر، بازار رضا که تغییر کاربری داده بود به محل کسب بازاریان تبدیل گردید. با پیروزی انقلاب اسلامی، رابطه بازاریان و آستان قدس و حکومت پس از پنج سال همانند قبل رابطه‌ای دوستانه شد.

تقابل بازار و حکومت با یکدیگر

رابطه بازاریان و حکومت بسیار قدیمی است. گاهی این رابطه، خصمانه بود و گاهی دوستانه، اما از ابتدای دهه پنجاه با تحولاتی که در نظام صنفی کشور ایجاد شد، رابطه بازاریان ایران و مشهد با حکومت، خصمانه گردید. یکی از این تحولات تشکیل اتحادیه‌ها

و اتاق‌های اصناف بود. علت تشکیل این اتحادیه‌ها، تحت نظر گرفتن کسبه و بازاریان از سوی دولت بود. علاوه بر اینها، مسائلی از جمله گران‌فروشی برخی از کسبه، نداشتن پروانه کسب، ایجاد بازار سیاه، مالیات، بیمه‌های اجتماعی اصناف، ... که زندگی مردم و بازاریان را به خود درگیر کرده بود. شاید این مسائل برای بازاریان و کسبه مطرح شد تا آنان را از پیوستن به نهضت آیت‌الله خمینی باز دارد ولی غافل از اینکه با سخت‌گیری‌هایی که دولت نسبت به این قشر داشت خود دلیلی برای پیوستن به انقلاب شد. لذا رابطه بازاریان مشهود با حکومت در مواردی مشاهده می‌شود که به شرح زیر است.

مبارزه با گران‌فروشی، نداشتن پروانه کسب، ایجاد بازار سیاه

با تشکیل اتاق اصناف در دی ماه ۱۳۵۱ در رابطه با اجرای ماده ۴ و ۵ قانون نظام صنفی، اطلاعیه‌ای در خصوص تشکیل اصناف در روزنامه‌های کثیرالانتشار خراسان چاپ کرد که در آن گفته شده بود: «کسبه بایستی عضویت اتحادیه مربوط به صنف خود را بپذیرند در غیر این صورت در ابتدای سال ۱۳۵۲ شمسی طبق مقررات صنفی در مورد تعطیلی محل کسب آنها اقدام خواهد شد» (روزنامه خراسان، ۲۷/۱۰/۱۳۵۱: ۲).

اتاق اصناف مشهود در رابطه با اجرای این اصل در چهارم اردیبهشت‌ماه سال ۱۳۵۲ مسأله پروانه کسب و همچنین تمدید سالانه پروانه کسب (روزنامه خراسان، ۲۰۴/۲/۱۳۵۲: ۲) را مطرح کرد و جلسه‌ای بدین منظور برگزار شد. از آنجا که برخی از بازاریان بدون پروانه کسب فعال بودند، بازرسانی انتخاب و مأمور رسیدگی با این موضوع شدند (روزنامه

۱. مبارزه با گران‌فروشی.

۲. ماده ۳۷ قانون نظام صنفی عبارت است از: ۱. تعطیلی محل کسب زاید بر مدت یا در غیر موعد مقرر؛ ۲. اشتغال به شغل یا مشاغل دیگری در محل کسب غیر از آنچه که در پروانه قید گردیده است؛ ۳. عدم پرداخت حق عضویت به اتحادیه مربوط؛ ۴. عدم پرداخت عوارض شهرداری مربوط به کسب؛ ۵. عدم اجرای دستور اتحادیه.

خراسان، ۱۳۵۴/۶/۱۸: ۳). اتاق اصناف مشهد برخلاف بازاریان و کسبه با حکومت پهلوی همسو بود؛ بنابراین در روز ۱۹ مهرماه جلسه‌ای در اتاق اصناف با حضور نیابت تولیت آستان قدس و استاندار خراسان، معاون استانداری و فرماندار، شهردار مشهد، رؤسای انجمن‌های شهر و شهرستان، جمعی از قضات و نمایندگان اتحادیه‌های صنفی برگزار شد. در این جلسه پنج موضوع تصویب شد: ۱. مبارزه با گران‌فروشی، ۲. لغو پروانه کسب، ۳. حذف از عضویت اتحادیه‌های موردنظر، ۴. پلمپ مغازه (روزنامه خراسان از اسفند ۱۳۵۲ تا بهمن ۱۳۵۷)، ۵. برچسب گذاری قیمت بر روی اجناس (روزنامه خراسان، ۱۳۵۲/۰۷/۰۲: ۲).

این مبارزه از اسفند ۱۳۵۲ آغاز گردید و تا بهمن ۱۳۵۷ ادامه داشت. با شروع انتخابات دوره بیست و چهارم مجلس شورای ملی و کاندیدا شدن علی‌اکبر توتونچیان رئیس اتاق، برخی از کسبه مشهد علت گران‌فروشی خود را مخارج کاندیدا شدن برای سناتوری دانستند و همچنین ذکر کردند که رئیس اتاق بازرگانی مشهد از این موضوع کاملاً مطلع است (مراسان، ۱۳۵۴، ۹۱۶۱۰۰۷۰/۴/۱). اتاق اصناف به منظور جلوگیری از ضرر و زیان احتمالی افراد صنفی و متقاضیان پروانه کسب، به کسبه‌ای که در نقاط مسکونی مشغول به کسب هستند بخشنامه کرد که باید جواز کسب داشته باشند (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۳/۷: ۶).

این مجازات‌ها موجب طرد شدن آنها از جامعه صنفی و بازرگانی کشور می‌شد. از سوی اتاق اصناف کشور دادگاه‌های شماره ۴، ۵ و همچنین دادگاه سیار جهت مبارزه با گران‌فروشی و کم‌فروشی، نداشتن اتیکت، نصب برچسب زائد بر نرخ، عدم رعایت بهداشت، ندادن صورت حساب، عدم رعایت مقررات صنفی، احتکار (روزنامه خراسان، ۱۳۵۴/۴/۲۱: ۲)، اجحاف به جامعه مصرف‌کننده، عدم جواز، پروانه کسب، تقلب تشکیل شد و متخلفان نظام صنفی محکوم به حبس یا پرداخت جریمه نقدی و باطل شدن کارت تجاریشان (روزنامه خراسان، ۱۳۵۴/۵/۸: ۱) شدند.

گران‌فروشی از ناوایی‌ها شروع شد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۳/۵/۱۰: ۲)؛ با گران شدن این کالا که مهم‌ترین ماده غذایی مردم است، در کنارش سایر مواد غذایی نیز گران خواهد شد. شاید این گران‌فروشی از سوی حکومت پهلوی برای نشان دادن و پرت کردن حواس

مردم از جریان انقلاب بود، اما با وجود بازه زمانی مبارزه با گران فروشی از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۷ در مطبوعات خراسان، روزانه شاهد دستگیری و مجازات عده‌ای از کسبه به دلایل مختلف صنفی هستیم ولی نکته حائز اهمیت آن است که در هیچ روزنامه‌ای به مجازات نانوهای خاطی گزارشی ندارد. همین علت نارضایتی از حکومت را تشدید می‌کرد. به دلایل واهی عده‌ای کسبه را دستگیر و روانه زندان می‌کردند. این دستگیری‌های بی‌دلیل سبب نارضایتی جمعی کسبه می‌شد.

تشکیل حزب رستاخیز در اتاق اصناف

موضوع بعدی تشکیل حزب رستاخیز در اتاق اصناف بود که دخالت‌هایی را در اتاق اصناف انجام می‌داد. یکی از این دخالت‌ها، تشکیل اصناف جدید و منحل کردن اصناف قدیمی است (روزنامه خراسان، ۱۲/۲/۱۳۵۵). نکته‌ای که حائز اهمیت است تمامی اصناف مشهد (روزنامه خراسان، ۱۲/۱/۱۳۵۶)، به جز صنف طلا و جواهر به حزب رستاخیز پیوستند (مصاحبه ساکماق با ابوالقاسم مدالیان، ۱۳۸۸). صنف طلا و جواهر مشهد با وجود حمایت‌های حکومت چگونه به حزب رستاخیز پیوست. آیا این اتحادیه از ماهیت حزب آگاه بود؟ یا به این علت که به پشتیبانی از نامه آیت‌الله خمینی در سال ۱۳۵۴ به بازاریان مبنی بر نپیوستن به حزب رستاخیز، این اتحادیه به عضویت حزب درنیامد.

مالیات‌ها

یکی از علل نارضایتی بازاریان از دولت و مخالفان با رژیم، تغییر قوانین و مقررات مالیات اصناف بود. این مهم در سال ۱۳۵۶ شمسی رخ داد و سبب ایجاد اشکالاتی در روند دادوستد معمول بازار و کاهش درآمدها می‌شد. هر بازاری ناگزیر از پرداخت مالیات به دولت بود. بازاریان پرداخت مالیات نامتناسب با درآمد را نوعی اجحاف در حق خود می‌دانستند.

بیمه‌های اجتماعی اصناف

موضوع بعدی که موجب نارضایتی بازاریان مشهد از حکومت شد بدقولی حکومت و نبود برنامه‌ریزی دقیق در مورد بیمه‌های اجتماعی بود که باعث اعتراضات فراگیر بازاریان گردید (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۴/۱). با توجه به مشکلات بیمه‌های اجتماعی حکومت در تاریخ ۱۸ مرداد ۱۳۵۷ بیمه اصناف و صاحبان مشاغل آزاد کشور را ملغی اعلام کرد (روزنامه خراسان، ۱۳۵۷/۵/۱۸). بیمه‌های اجتماعی برای اصناف فقط در حد یک موضوع بیان شد و هیچ‌وقت عملی نشد. در حالی که هزینه بیمه درمانی از اصناف گرفته می‌شد.

سفرهای محمدرضا شاه به مشهد

یکی از نارضایتی‌های اصناف و بازاریان مشهد، سفرهای شاه به مشهد بود؛ زیرا هر بار که به مشهد می‌رفت، برای او طاق‌های نصرت برپا می‌شد. هزینه برپایی طاق‌های نصرت از اصناف جمع‌آوری می‌شد این در حالی بود که برخی از رؤسای اصناف مایل به جمع‌آوری این هزینه نبودند. در سال ۱۳۵۶ هر صنفی باید ۷۵ هزار تومان و دو صنف طلا و جواهر و آهن‌آلات هر کدام ۱۵۰ هزار تومان پرداخت می‌کردند. علت مخالفت پرداخت این پول‌ها عدم برپایی طاق نصرت بود و از طرف دیگر، با نیامدن شاه موج اعتراضات و شکایات کسبه را به همراه داشت و منجر به دستگیر شدن یکی از بازرسان اتاق اصناف شد (خاطرات شفاهی رضاعلی رضاپور). شاه که به‌عنوان تولید آستان قدس در رأس امور این سازمان و حکومت قرار داشت، بازاریان مشهد با وی تعامل داشتند و در همه امور مربوطه به‌خصوص در نارضایتی‌های آنان نقش مؤثری داشت. علاوه بر دلایل اقتصادی-سیاسی برخی دلایل مذهبی-سیاسی نیز موجب شد بازاریان با آستان قدس و حکومت مقابله کنند. از جمله این دلایل می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

الف) قطع ارتباط بازار بزرگ مشهد با حرم مطهر

تخریب بازار، دوری بازاریان از حرم مطهر را در پی داشت. به‌این ترتیب، ارتباط بازار با منبع معنویت مشهد، یعنی حرم قطع شد. حرم، رکن اصلی قدرت مذهبی مشهد بود؛

به همین دلیل، بازار بزرگ مشهد پیرامون آن قرار داشت و بازارها به صحن عتیق و صحن نو راه داشتند تا کلیه اصناف و خریداران دسترسی آسان به حرم داشته باشند. همچنین با توجه به آموزه‌های اسلامی که بازاریان مشهد از آن پیروی کرده بودند، نزدیکی به حرم مطهر، ترویج شعائر و اخلاق اسلامی را در پی داشت. در قرآن آمده است: «رَجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ» (نور: ۳۷). براین اساس، هدف قرآن از پیوند میان مسجد و بازار تربیت انسان‌هایی است که هیچ تجارت و دادوستدی آنان را از یاد خدا، اقامه شعائر الله و در پیشگیری روش‌های مورد رضایت خداوند باز ندارد.

در گذشته بازاریان مشهد، کتب اسلامی همچون مکاسب، اقتصاد اسلامی و احکام شرعی دادوستد را در مراجعه به حرم و ارتباط با روحانیت می‌آموختند. از این رو عدم دسترسی آنها به مسائل مذهبی می‌توانست آینده بازار مشهد را با مشکل جدی روبرو کند و برخی مسائل همچون ربا، سود فراوان بر اجناس، غش در معامله و... توازن بازار را برهم زدند. در حقیقت بازاریان، حرم و احکام شرع را وسیله توازن اقتصاد بازار و عامل ثبات آن می‌دانستند که با انتصاب ولیان به عنوان نایب تولیه و عدم توجه به بازاریان سبب کم رنگ شدن ارتباطشان با حرم گردید.

ب) قطع ارتباط بازاریان مشهد با روحانیت

با تخریب بازار و مدارس دینی، ارتباط بازار با مدارس داخل بازار قطع شد. مهم‌ترین ماموریت ولیان در خراسان، مهار حرکت‌های مذهبی و محافل مدارس دینی و بازار مشهد بود که می‌بایست آن را اجرا می‌کرد. این موضوع در طرح تخریب اطراف حرم جلوه‌گر شد.

بازاریان مشهد برای تداوم حرکت‌های مذهبی - سیاسی خود در تشکل‌ها و انجمن‌های متعددی عضو شدند. برخی از این انجمن‌ها توسط خود بازاریان تشکیل شده بود. اغلب تشکل‌ها دو دهه قبل از دهه پنجاه تشکیل شده بودند و تا پیروزی انقلاب اسلامی تداوم داشتند. برخی از آنها عبارت بودند از: ۱. انجمن پیروان قرآن، ۲. کانون نشر حقایق اسلامی، ۳. سازمان فداییان خلق، ۴. سازمان مجاهدین خلق، ۵. مجمع احیای تفکرات شیعی.

برخی از بازاریان با عضویت در این تشکل‌ها، با ایده‌ها، طراحی عملیات و مشاوره فکری به‌عنوان رهبران این تشکل‌ها شناخته شدند، عبدالرضا غنیان، محمدتقی غنیان، علی شمقدری، حیدر رحیم‌پور ازغدی، سید محمود دُرّی کرامت، علی اصغر عابدزاده، مهدی خسروی، طاهر احمدزاده، حسین عاشوری و علی امیرپور از جمله این افراد بودند که در رأس مبارزان قرار داشتند. این افراد در حقیقت، رهبران اصناف بازاری مشهد بودند که در کنار کسب و کار به فعالیت‌های فرهنگی سیاسی و مذهبی علیه نظام حاکم می‌پرداختند. برخی از آنها بازوی قدرتمند یا رهبر فکری حرکات مردمی بودند. کسانی که در تمامی تحولات سال‌های مبارزه انقلابی، نقش‌های مختلف و مهمی چون رهبری حرکت، حمایت مالی و ... را بر عهده داشتند.

نتیجه‌گیری

با یکی شدن نایب تولیه و استاندار خراسان، حکومت و آستان قدس با همکاری یکدیگر بازاریان مشهد را تحت کنترل خود گرفتند. ابتدا حکومت با تحت فشار قرار دادن اصناف و بازاریان برای گرفتن پروانه کسب و مبارزه با گران‌فروشی و دیگر مسائل صنفی دست به تقابل با بازار زد. این تقابل در ابتدای امر آنچنان خصمانه نبود و فقط تا حدودی نارضایتی معدود کسبه‌ای را در برداشت اما با اجرای طرح توسعه فلکه حضرت، عصبانیت بازاریان و اصناف فوران کرد و نارضایتی‌های خود را عملاً با بستن مغازه‌ها و تحریم بازار رضا نشان دادند. طرح توسعه فلکه حضرت که از سال ۱۳۴۳ توسط محمدرضا شاه مطرح گردید. هم‌زمانی اجرای طرح نوسازی با شروع نهضت آیت‌الله خمینی و عدم همکاری نایب تولیه‌های قبل از ولیان این فرضیه را قوت می‌بخشید که دولت با درگیر کردن بازاریان و اصناف به مسائل اقتصادی و معیشت‌شان، سبب تحکیم پایه‌های قدرت خود باشد؛ زیرا نوسازی اطراف حرم آن‌قدر اهمیت نداشته است که شاه دستور تخریب آن را بدهد. از نظر عقلی شاه باید به حفظ میراث فرهنگی تأکید کند اما اگر حفظ پایه‌های قدرت در میان باشد می‌توان هر چیزی را قربانی کرد.

برنامه‌های نوسازی و سازماندهی حکومت و آستان قدس به نوعی نادیده گرفتن بازار و اصناف را در بر داشت. در بحث توسعه حرم مطهر علاوه بر تخریب بازار، از اصنافی که در برخی امور به ساخت ساز حرم مربوط می‌شد، استفاده نکردند و در هیچ‌یک از اسناد آستان قدس به این اشاره نشده است که بازاریان و اصناف مشهودی در طرح توسعه حرم نقش مؤثری داشته‌اند و به این طرح کمک کرده‌اند. این مسأله روشن می‌کند که حکومت و آستان قدس بازاریان مشهود را محرم خود نمی‌دانستند. این در صورتی است که حکومت و آستان قدس می‌توانستند با به کارگیری این افراد، بازار این اصناف را رونق بخشد و رابطه را دوستانه کند؛ اما متأسفانه نه تنها این کار را نکردند، بلکه با تخریب مغازه‌ها و بدقولی‌های آستان قدس و حکومت سبب دور شدن اصناف از این دو نهاد شدند. با ورود آلمانی‌ها به بازسازی و توسعه حرم از طریق کمپانی که زیر نظر اشرف پهلوی بود و با به کارگیری کارگران ایرانی و وارد کردن مواد و مصالح خارجی سبب کساد بازار این اصناف شدند. از سویی دیگر، تخریب بازار، نداشتن پروانه کسب، پلمپ مغازه‌ها و بسیاری از مسائل صنفی، وضعیت اقتصادی بازاریان مشهود را ضعیف کرده بود. زیرا بسیاری بر اثر این امر سخته کرده و منجر به مرگ این افراد شد. از طرفی، اصنافی که در خیابان‌های تازه‌ساز مشهود برای خود مغازه‌هایی برپا کرده بودند با اتاق اصناف درگیر شده و مغازه‌های آنان به دلایل صنفی بسته می‌شد.

با توجه به این موارد، حکومت و نایب تولیه برای دور کردن مردم از نهضت قصد ضربه زدن اقتصادی به بازاریان مشهود را داشتند؛ هم‌زمانی این دو طرح سبب عصبانیت بازاریان مشهود از حکومت و آستان قدس شد؛ و همچنین موقعیت استراتژیک بین‌المللی بازار مشهود و همسو شدن با نهضت آیت‌الله خمینی سبب تخریب بازار گردید. در این پژوهش، سعی نگارنده بر این بود تا در یک دوره کوتاه که رابطه بازاریان مشهود با آستان قدس و حکومت به تیرگی کشیده شد را بررسی کند. این دوره کوتاه در روابط این سه کانون نقش مؤثری داشت و سبب فروپاشی یک حکومت و تخریب چهره بروکراتی آستان قدس در دوره پهلوی شد.

منابع

- آستان قدس رضوی- دیروز و امروز. (۱۳۵۶) مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- تاریخ شفاهی آستان قدس رضوی. (۱۳۸۹) مصاحبه با علی شمعقدری، شماره پرونده ۶۱.
- ----- (۱۳۸۸) مصاحبه با ابوالقاسم مدالیان، شماره پرونده ۹۰.
- جلالی، غلامرضا. (۱۳۸۷) تقویم تاریخ خراسان، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خاطرات شفاهی رمضان علی رضاپور (پدر نویسنده).
- روزنامه آفتاب شرقی. (۱۳۵۳/۵/۰۱).
- ----- (۱۳۵۶/۱۲/۲۲).
- روزنامه خراسان. (۱۳۵۱/۱۰/۲۷).
- ----- (۱۳۵۲/۲/۴).
- ----- (۱۳۵۲/۷/۲).
- ----- (۱۳۵۳/۴/۱۵).
- ----- (۱۳۵۳/۵/۱۰).
- ----- (۱۳۵۳/۱۱/۳۰).
- ----- (۱۳۵۴/۱/۳۱).
- ----- (۱۳۵۴/۲/۱).
- ----- (۱۳۵۴/۲/۲۶).
- ----- (۱۳۵۴/۴/۲۱).
- ----- (۱۳۵۴/۵/۸).
- ----- (۱۳۵۴/۶/۱۸).
- ----- (۱۳۵۴/۱۰/۲۸).
- ----- (۱۳۵۴/۱۱/۲۳).

- (۱۳۵۵/۱۲/۲). -
- (۱۳۵۵/۲/۲۴). -
- (۱۳۵۵/۱۰/۵). -
- (۱۳۵۶/۱/۱۲). -
- (۱۳۵۶/۱۲/۲۷). -
- (۱۳۵۶/۱۲/۲۹). -
- (۱۳۵۷/۲/۱۳). -
- (۱۳۵۷/۳/۷). -
- (۱۳۵۷/۴/۱). -
- (۱۳۵۷/۵/۱۸). -
- (۱۳۵۷/۸/۱۷). -
- (۱۳۵۷/۱۲/۱۱). -
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۲) فرهنگ خراسان، تهران: نشر عطارد.
- (۱۳۷۱) تاریخ آستان قدس رضوی، تهران: نشر عطارد.
- رجال عصر پهلوی به روایت اسناد ساواک: عبدالعظیم ولیان. (۱۳۹۳) تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- سازمان کتابخانه‌ها و اسناد و موزه‌های آستان قدس رضوی (ساکماق). (۱۳۵۳/۳/۸)، سند شماره ۷۳۰۱۵ / ۱۵ / ۱۵.
- (۱۳۵۳/۱۲/۷)، سند شماره ۷۳۰۱۵ / ۱ / ۱۵.
- (۱۳۵۴/۷/۱۳)، سند شماره ۵۰۰-۰/۱-۳۷.
- (۱۳۵۴/۳/۲۶) سند شماره ۵۶۰۱۳۱۳/۵۴-۱/۲۰۱۱.
- ، سند شماره ۵۲۴۶/۶،
- ، سند شماره ۵۲۵۹/۱،
- ، سند شماره ۶۲۰۲۷،
- ، سند شماره ۶۲۰۲۷/۱،
- ، سند شماره ۸۸۳۲۵/۱۵،

- سند شماره ۹۱۹۴/۳۱۲،-----
- سند شماره ۱۳۴۲۲۳،-----
- سند شماره ۱۳۴۲۲۳/۱،-----
- (۱۳۵۳/۳/۸)، سند شماره ۷۳۰۱۵/۱۵،-----
- (۱۳۵۴/۱/۲۰)، سند شماره ۸۸۳۲۵/۱۴،-----
- (۱۳۵۳/۱۲/۱۲)، سند شماره ۵۲۳۷/۱۳،-----
- (۱۳۵۴/۱/۲۰)، سند شماره ۸۸۳۲۵/۲۰،-----
- (۱۳۵۴/۱/۲۱)، سند شماره ۸۸۳۲۵/۱،-----
- (۱۳۵۴/۱/۲۰)، سند شماره ۸۸۴۲۵/۵،-----
- (۱۳۵۴/۱/۲۴)، سند شماره ۸۸۳۲۵/۸،-----
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان)، (۱۳۵۴/۴/۱)، سند شماره ۹۱۶۱۰۰۰۷۰،-----
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، (۱۳۵۷/۸/۱۷)، سند شماره ۵۲۱۳۴،-----
- (۱۳۵۵/۶/۹)، سند شماره ۱۱۵۲۰/۱۴۵۵۸،-----
- (۱۳۵۷/۵/۲۳)، سند شماره ۳ هـ ۹/۱۱۰۹۸،-----
- (۱۳۵۷/۵/۱۹)، سند شماره ۳ هـ ۹/۱۱۰۷۱،-----
- مطلبی، مسعود. (خرداد ۱۳۸۶) «واکاوی علل مخالفت بازاریان با حکومت پهلوی»،
ماهنامه زمانه، شماره ۵۷.